УДК 94(477+470+571):327.39(=16)

Л.І. Бадєєва

«Панславист XVII ст.» про україно-російські відносини

У статті розглядається питання про зміст творів хорватського ученого Юрія Крижанича, написаних у 1659 р.: «Путній опис від Львова до Москви», «Бесіда до Черкас, від імені одного Черкаса написана ...» і «Усмотреніє про царську величність». Автор продовжує традицію, започатковану В.І. Пічетою і вважає, що ці твори розглядали питання українсько-російських відносин з промосковської точки зору. Автор аргументовано доводить слабку поінформованість Ю. Крижанича про природу українського козацтва, суспільно-політичні відносини, що склалися в Україні у період Національної революції. Брак знань про Україну у поєднанні з особистими монархічними поглядами Крижанича і стали причиною його однобокого погляду на вирішення українсько-російського конфлікту.

У сучасній українській історичній літературі головну увагу звертають на офіційний документальний матеріал державних установ, передусім гетьманської канцелярії. Вивчення пам'яток політичної думки, до яких відносяться і праці Крижанича, поглиблює наші знання про політичну історію України в один із вирішальних моментів її історії.

Ключові слова: *політика, козацтво, держава, єднання слов'ян, промосковська орієнтація.*

В статье рассматривается вопрос о содержании произведений хорватского учёного Юрия Крижанича, написанных в 1659 г.: «Путній опис від Львова до Москви», «Бесіда до Черкас, від імені одного Черкаса написана ...» и «Усмотреніє про царську величність». Автор продолжает традицию, идущую от В.И.Пичеты и считает, что эти произведения рассматривают вопросы украинско-русских отношений с промосковской точки зрения. Автор аргументировано доказывает слабую информированность Ю.Крижанича о природе украинского казачества, общественно-политических отношениях, которые сложились в Украине в период Национальной революции. Дефицит знаний об Украине в сочетание с личными монархическими взглядами Крижанича и стали причиной его одностороннего взгляда на решение украинско-русского конфликта.

В современной украинской исторической литературе главное внимание уделяется официальному документальному материалу государственных учреждений, прежде всего гетьманской канцелярии. Изучение памятников политической мысли, в том числе и работ Ю.Крижанича, углубляет наши знания о политической истории Украины в один из решающих моментов ёё истории.

Ключевые слова: *политика, казачество, государство, единство словян, промосковская ориентация.*

The article deals with the issue of the contents of the works by Croatian scientist Yuriy Krizhanich. The works were written in 1659. They are "Putno opisanie ot Lewowa do Moskwi", "Besida ko Czirkasom wo osobi Czirkasa upisana" and "Usmotrenie Carskom Weliczestwu". The author continues the tradition that comes from V. I. Ticheta and thinks that these works deal with the issues of the Ukrainian-Russian relations from the pro-Moscow point of view. The author argumentatively proves the weak informativeness of U. Krizhanich about the nature of the Ukrainian Cossacks, the social-political relations that were in Ukraine in the period of the national revolution. The deficit of the knowledge about Ukraine together with the monarchical views of Krizhanich was the reason of his one-side view on the solution to the Ukrainian-Russian conflict.

The main attention in the modern Ukrainian historical literature is paid to the official documentary material of the state establishments and foremost of the hetman chancellery. The study of the monuments of the political thought including the works of U. Krizhanich deepens our knowledge about the political history of Ukraine at one of the crucial moments of its history.

Key words*: politics, the Cossacks, the state, the unity of the Slavs, the pro-Moscow orientation.*

Постановка проблеми. 12(2) вересня 1683 р. спільні австрійсько-польські війська за участю українців розгромили під Віднем турецьку армію. У переможній битві поклали голови сотні й тисячі вояків. Серед загиблих був капеллан одного із польських підрозділів хорват Юрій Крижанич (близько 1617-1683). У науковому слов'янознавстві Юрій Крижанич по праву вважається засновником порівняльного методу вивчення слов'янських мов. Написані Крижаничем у сибірському засланні (1661-1676) праці, передусім «Політика» принесли йому титул «панславіста XVII ст.» [12; с.942].

Актуальність дослідження. Три твори Ю. Крижанича присвячені українсько-російським відносинам наприкінці 1650-х років, у час визначення державної моделі ранньомодерної України : «Путній опис від Львова до Москви», «Бесіда до Черкас, від імені одного Черкаса написана …» і «Усмотреніє про царську величність». Ці три праці у науковий обіг включені російським ученим С.М. Соловйовим. У 1861 р. С. Соловйов використав «Путній опис…» як приклад вражень грамотних малоросіян про події 1658-1659 рр. [14; с.77]. Авторство Ю. Крижанича С.М. Соловйов визначив пізніше, у примітках до публікації тексту праці у «Православном обозрении» [3; вступ]. Погляд С.М. Соловйова на праці Ю. Крижанича з українсько-російських відносин викликали критичну реакцію з боку В.І. Пічети. У 1904 р. В. Пічета зробив доповідь «Записка Юрія Крижанича про Малоросію» у Катериставській вченій архівній комісії. В.Пічета заперечив, що «Путній опис від Львова до Москви» і «Бесіда до Черкас …» є об'єктивний погляд на українські справи. На його думку, у цих творах «занадто помітна москвофільська точка зору» і майже «не йдеться про інтереси козаків». В. Пічета визначив метою творів Ю. Крижанича про Україну прагнення автора «звернути на себе увагу московського уряду», щоб завоювати його довіру. Імовірно, подальший розгляд теми В. Пічета планував у монографії про творчість Ю. Крижанича. але це дослідження залишилось незакінченим через смерть дослідника [10; с.110]. Дослідники, які вивчали праці Ю. Крижанича у другій половині XX ст. до полеміки В.І. Пічети з С.М. Соловйовим не поверталися. Їх увага була зосереджена на біографії Ю.Крижанича і його найбільш значущих творах: «Політика, або бесіди про управління» та «Історія Сибіру» [5; 9; 11; 13].

У новітній українській історіографії, присвяченій історії українсько-російських відносин 1658-1659 рр. мова про твори Ю. Крижанича не йде [4, с.104-159; 6, с. 131-186].

Таким чином, у вітчизняній історіографії твори Ю.Крижанича про стан і перспективи російсько-українських стосунків вивчені недостатньо і потребують подальшого розгляду. Зокрема, залишаються нез'ясованими питання про рівень знань Ю.Крижанича про Україну, його погляд на козацьке урядування. **Метою статті** є з'ясуванння джерел інформації і обсягу знань Ю. Крижанича про Україну, ставлення до козацтва як соціально-політичного чинника, аналіз пропозицій щодо розв'язання українсько-російського конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Юрій Крижанич восени 1642 р. успішно закінчив навчання в Грецькому колегіумі Конгрегації пропаганди віри римо-католицької церкви. Відразу новоспечений католицький місіонер звернувся з листом до секретаря Конгрегації пропаганди Франческо Інголі з проханням надати йому книги, які б він переклав для московського царя і за допомогою яких мав змогу підготуватися до місіонерської діяльності в Росії. Прохання Ю. Крижанича не було задоволено і в 1642-1646 рр. він був каноніком одного з приходів Загребського єпископата, де намагався навернути до католицтва православних волохів [13; с.23]. З 1643 р. Ю. Крижанич мав знайомство і листування з холмським уніатським єпископом М. Терлецьким. Але це знайомство не мало впливу на життєву долю Ю. Крижанича. Можна припустити, що єпископ М. Терлецький міг сприяти кар'єрі Ю. Крижанича лише у разі переходу хорватського каноніка з католицтва до унії. Крижанич же упродовж усього свого життя дотримувався католицької віри [13; с.21]. У 1646-1647 рр. Ю. Крижанич стає ксьондзом Смоленської католицької єпархії, утвореної на захоплених у Росії землях під час польсько-російських війн початку XVII ст. Одночасно він не полишає надій на педагогічну та літературну діяльність у Росії і шляхом самоосвіти готується до неї. У 1647 р. Ю. Крижанич у складі польського посольства відвідує Москву. До посольства він був включений як перекладач. Враховуючи на його слабке знання московської говірки через брак розмовної практики, це призначення Ю. Крижанич отримав не лише як знавець слов'янських мов, але і як людина з надійною репутацією.

У 1647-1648 рр,, перебуваючи у Польщі, Ю. Крижанич неодноразово намагається домогтися від Конгрегації пропаганди віри матеріальної підтримки для зосередження на написанні полемічних релігійних творів, які б спростували антикатолицькі полемічні праці православних

© Л.І. Бадєєва, 2012

авторів. Не отримавши схвалення своїх намірів, Ю. Крижанич влітку 1648 р. залишає Річ Посполиту. Наступні роки його життя в основному пов'язані з Віднем, хорватським навчальним закладом у цьому місті, дипломатичною поїздкою до Туреччини і літературною працею. У 1648-1658 рр. події Визвольної війни українського народу ніяким чином не відображаються у творах і листуванні Ю. Крижанича [13; с.67].

У 1658 р. Ю. Крижанич знову повертається до планів місіонерської діяльності в Росії. Цьому сприяли чутки про заснування в Росії навчальних закладів з вивченням латинської та західноєвропейських мов, а також Віленське перемир'я 1656 р. між Річчю Посполитою і Росією. У грудні 1658 р. Ю. Крижанич виїжджає з Відня до Польщі, а потім через Львів рушає з купецьким караваном Україною до московського кордону [3; с.1]. Шлях Ю. Крижанича Україною відомий лише із його записів. У праці « Путній опис шляху від Львова до Москви» можна віднайти обмаль дорожніх вражень: загальна картина воєнного лихоліття доповнюється згадкою про два православні календарні свята, які Ю. Крижанич запам'ятав завдяки ярмаркам у Лисянці і Борозні [3; с.1]. Основний зміст «Путнього опису від Львова до Москви» складають політичні рекомендації з питань урегулювання російсько-українських стосунків. Їх зміст можна зрозуміти лише на тлі знання про політичні погляди Ю. Крижанича на долю слов'янства. Ці погляди у найбільш повному вигляді Ю. Крижанич розкрив в одному зі своїх творів часів сибірського заслання «Політика, або бесіди про управління». Упродовж XIX-XX ст. «Політика» Ю. Крижанича неодноразово видавалася в Росії, південнослов'янських країнах і СРСР. У сучасній історіографії найбільш відоме видання «Політики, або бесід про управління» Ю. Крижанича, яке підготував А.Л. Гольдберг [8]. По-перше, Крижанич поділяв думку про поділ слов'янства на шість народів: руських, поляків, чехів, болгар, сербів і хорватів [8; с.476]. Як філолог, він розрізняв мову і діалект, і на цій підставі зараховував, наприклад, словенців до сербів, а жителів Білої Руси – до руських. Історико-філологічні знання Крижанича про західних і східних слов'ян (за виключенням Московської держави) мали книжний характер і були здобуті шляхом самоосвіти. Наприклад, з історії Польщі Крижанич мав лише твори Кромера і Цезаря Баронія, і другий з них дістав лише в сибірському засланні. Крижанич розумів недостатність своїх знань з історії слов'янства і в 1646-1647 рр. намагався одержати дозвіл на поїздку до Вільно, де була багата бібліотека, але йому відмовили. Невідомими Крижаничу залишилися праці Ст. Оріховського, М. Стрийковського, М. Литвина та інших польських та українських авторів. Крижанич знав про поділ України на кілька регіонів – Подніпров'є, Волинь, Поділля, але не сприймав їх як частки цілісної самобутньої країни, відмінної від Руси Московської. Доречно буде порівняти знання Ю. Крижанича про землі на схід від Дунаю із знаннями іншого іноземця, який також подолав шлях до Москви через Україну. За кілька років до Крижанича мандрівку Україною здійснив у складі місії антіохійського патріарха сірієць Павло Алеппський. У щоденнику він занотував, що відвідав три православні християнські країни: молдавську, козацьку і московську. При описі усіх трьох країн Павло Алеппський достатньо вірно визначив їх кордони, вказав особливості православного обряду і побуту [2; с.1]. На відміну від нього вихованець єзуїтів не мав знань і життєвого досвіду для такого висновку.

По-друге, політичним ідеалом Ю. Крижанича була абсолютна монархія. «Усі еллінські філософи і всі наші християнські святі отці вихваляють і вважають найкращим способом правління самовладство», – зазначив Крижанич у «Політиці» [8; с.548]. Доцільність абсолютної монархії Крижанич доводив не лише теологічними міркуваннями, а й логічними аргументами. При «самовладстві» краще дотримується загальна справедливість, легше і ліпше зберігається внутрішній спокій і згода серед народу, краще забезпечується захист від зовнішніх ворогів [8; с.548]. У владі російських царів Крижанич вбачав найбільш повне втілення ідеї «самовладства» і готовий був їй служити як найбільш могутній державі слов'янського світу. Отже, хоча у вир українсько-російського протистояння Крижанич потрапив волею випадку, хоча він щиро уболівав за долю усього слов'янства, але пріоритетними для нього були інтереси російського царизму.

У квітні – серпні 1659 р. Ю. Крижанич жив у Ніжині, чекаючи нагоди для поїздки до Москви. З його творів відомо, що жив він «пока война была у протопопа Максима 5 месяцев, а кормил иво де в Нежине протопоп» [13; с.84-85]. Ніжинський протопоп Максим Филимонович був відомим прибічником тісного союзу козацтва з Москвою з часу виступу полковника Пушкаря проти гетьмана Виговського [1; с.101]. Імовірно, саме від протопопа М. Филимоновича Крижанич отримував інформацію про перебіг політичної боротьби в Україні і про стан українсько-російських відносин. Однобічна інформація і стала, на наш погляд, причиною того, що у «Пунім описі …» Крижанич усю провину за розрив українсько-російського союзу складає на українську сторону і не бачить жодної

«царської вини» [3; с.11]. Намагання перетворити Гетьманат на Велике князівство Руське (як це було передбачено Гадяцьким трактатом) Крижанич атестує «політичною єрессю». Визнаючи, що плани прибічників створення Великого князівства Руського (як рівноправної складової Речі Посполитої) мають широку підтримку козацької старшини і духовенства, Крижанич пояснює це успішністю польської пропаганди. Відновлення українсько-російського союзу він мислить суто у середньовічних категоріях «покаяння і покірного очікування царського милосердя» [3; с.8]. Крижанич декларує збереження попередніх прав і привілеїв козацького краю і навіть імовірне їх розширення. Але водночас він пропонує правові і політичні заходи царського уряду, несумісні з умовами українсько-російських домовленостей 1654 р. Принцип автономії України порушувала пропозиція щодо створення при особі царя окремого приказу для управління територією гетьманату. До цього приказу мали бути включені представники «самих черкас, які б були порукою за вірність царю інших» [3; с.9]. По суті, ця пропозиція означала введення інституту заручництва. Делікатною формою заручництва можна назвати іншу пропозицію Крижанича – перебування Юрія Хмельницького при царському дворі для набуття управлінського досвіду і заради царської упевненості у вірності майбутнього козацького гетьмана [3 ; с.10]. В якості покарання козаків за спричинені Російській державі збитки Крижанич пропонує відновлення зруйнованих міст і населених пунктів козацьким коштом з подальшою їх передачею у боярську (феодальну) власність з воєводським правлінням [3; с.11]. Ключеві міста гетьманату Київ і Чернігів мали перейти під воєводську владу. Розв'язати проблему боротьби старшинських угруповань за владу Ю. Крижанич пропонує шляхом зменшення ваги посади гетьмана. По-перше, гетьмана мають обирати лише на трирічний термін із затвердженням царем; по-друге, можна обирати одного гетьмана для лівобережних полків і одного гетьмана для правобережних полків [3; с.11]. Гетьманом лівобережних полків у «Путньому описі …» пропонується обрати московського ставленника Івана Безпалого, конкретне прізвище імовірного правобережного гетьмана не називається [3; с.11]. Таким чином, Ю. Крижанич не лише змінює звичний порядок обрання гетьмана, але і дробить гетьманську владу. По суті, у разі реалізації ідеї «два гетьмани під одним царським скіпетром» гетьманська влада стала б різновидом російської воєводської влади. Найбільш неприйнятним для українців у «Путньому описі …» є не конкретні пропозиції політичного характеру, а погляд на «козацьку слободу» як тимчасове явище, продукт воєнного лихоліття, засіб подолання збитків. Крижанич вважав, що з подоланням руйнівних наслідків воєнного часу у Подніпров'ї, Волині і Поділлі встановиться звичайний соціальний устрій: боярська (феодальна) монополія на земельну власність і обробіток землі залежним від «боярства» селянством [3; с.10-11]. Таким чином, Ю. Крижанич надавав перевагу примусовим формам соціального життя селянства, не бачив у козацькому господарстві життєздатної альтернативи феодально-кріпацькому ладу. Можливо, Ю. Крижанич розумів поспішність і неповну обґрунтованість положень «Путнього опису від Львова до Москви». Побіжно про це свідчить відсутність проблематики «Путнього опису …» у його головній праці сибірського періоду – «Політиці».

Належність до агітаційної літератури іншого твору Ю. Крижанича «Бесіди до Черкас, від імені одного Черкаса писаної». Розгляд неволі, що загрожує козакам від Ляхів» визначена в українській і російській історичній науці [13, с.87; 7, с. 441]. З «Путнім описом …» «Бесіду до Черкас …» об'єднує песимістичний погляд на спроможність козаків побороти Польщу, не стаючи під руку московського царя. Крижанич вважає, що стати у польсько-російському протистоянні на бік Росії – це стати на бік сильнішого [3; с.12]. Разом з тим Крижанич реалістично розглядає польську політику щодо України: спроби «соціального реваншу» польської шляхти, тенденцію до скорочення чисельності реєстрового козацтва, релігійний тиск, важкість утримання польських військ. Раціональність погляду Крижанича на потенційні загрози з боку Польщі у «Бесіді до Черкас …» поєднується з етнорелігійним обґрунтуванням переваги московського підданства. Користь від підданства Москві замальовується суто декларативно [3; с.12].

В останньому з трьох творів української тематики – «Положенні про царську велич» Крижанич намагається спростувати побоювання козаків, що московський цар скасує їх права і привілеї. Крижанич наголошує, що захист прав України цілковито залежить від морально-релігійних почуттів царя: «господаря вельми богобоязного, постніка і милостника» [3; с.14]. Отже, Крижанич відкидає договірний принцип визначення прав кожної зі сторін українсько-російського союзу, зафіксований у рішеннях 1654 р. Натомість він пропонує козакам, власне козацькій старшині, в усьому покластися на царську ласку. Без сумніву, це був крок у минуле правових відносин в Україні.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, твори Ю.Крижанича відповідали інтересам московської політики в Україні. Слабке знання баланса українсько-

московських політичних сил і інтересів робило неможливою їх практичну реалізацію. Теоретичною основою творів Крижанича з української тематики були засади етнорелігійної політики. Крижанич наївно вважав, що для злагоди у російсько-українських відносинах достатньо двох факторів: а) спільної належності до слов'янства; б) православного віросповідання. Факт залучення протопопом Максимом Филимоновичом заїжджого іноземця-мовознавця до агітаційної роботи можна трактувати як відсутність значних інтелектуальних сил на боці прибічників московської орієнтації в Україні у 1657-1659 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археограффической комиссией. – Т.V. 1633-1699. – СПб.: Издание Археографической комиссии, 1853. – С. 80–115.
2. Алеппский Павел. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в…/ Павел Алеппский. В 5-ти книгах. – Кн.IV. – М.: Университетская типография, 1898. – С.1.
3. Белокуров С.А. Юрий Крижанич в России. По новым документам / С.А.Белокуров. – М.; 1902. Вып. 2. Приложение. – 272 с.
4. Борисенко В.Й. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. / Борисенко В.Й., Бульвінський А.Г., Візер С.О. – К.; 2006. – С.104– 159.
5. Гольдберг А.А. Юрий Крижанич о русском обществе середины XVII в. / История СССР. – 1960. – №6. – С.71– 84.
6. Горобець В. «Волимо царя східного». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. / Віктор Горобець. – К.: «Часопис Критика», 2007. – С.131– 186.
7. Костомаров Н.И. Юрий Крижанич / История России в жизнеописаниях её главнейших деятелей / Николай Иванович Костомаров. – Кн. 2. – М.: Книга, 1991. – С.429– 457. – (Репринт. воспроизведение изд. 1873-1888 гг.).
8. Крижанич Ю. Политика или беседы об управлении / Юрий Крижанич. –М.: Наука, 1965. – 650 с.
9. Мордухович Л.М. Политические взгляды Ю. Крижанича / Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1962. – №1. – С.111-122.
10. Наумов Е.П. Юрий Крижанич в трудах академика В.И.Пичеты. / Советское славяноведение. – 1983. – № 5. – С. 107-115.
11. Пащенко Е. «Политика» Юрия Крижанича как произведение литературного барокко. / Советское славяноведение. – 1983. – №5. – С.48-56.
12. Пирлинг П. Панславист XVII в. – Юрий Крижанич / Русское обозрение. –1896. – №2. – С.942–943.
13. Пушкарёв Л.Н. Юрий Крижанич. Очерк жизни и творчества / Лев Никитович Пушкарёв. – М. : Наука, 1984. – 214 с.
14. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён / Сергей Михайлович Соловьёв. – М.; 1861. – Т.XI. – С.77.